

Luft Ulrich (1941) egyiptológus, az ELTE Egyiptológiai Tanszékének egyetemi tanára. Érdeklődési területe az egyiptomi epigráfia és papirologia, Egyiptom történelme (Középbirodalom), valamint kultúrája a kopt keresztény korszakig.

Legutóbbi írása az *ÓKOR*-ban: „Cura coptica, quo vadis?” (2005/1–2)

Felderítő úton az egyiptomi Keleti Sivatagban (Bir Minih)

Luft Ulrich

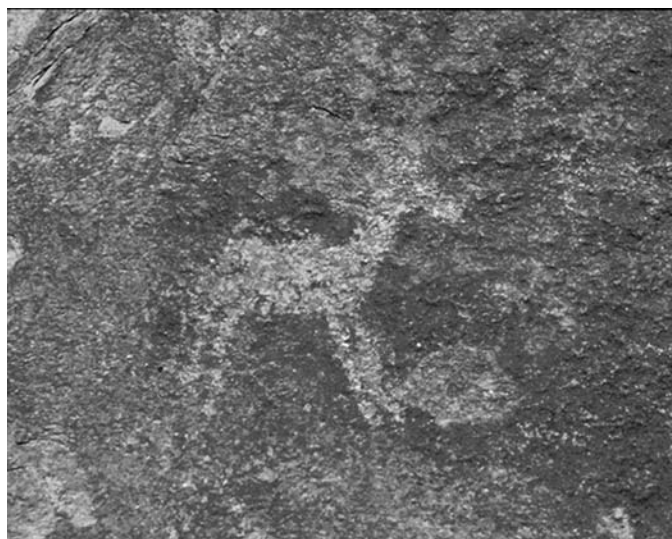
Ezt az írást mindazoknak ajánlom, akik valaha is elkísértek a fárasztó útra.

Öfelsége Wádi Hammâmâtba (egy a Nílus völgytől 110 km-re fekvő kőbánya) küldött, hogy onnan emlékeket (ti. a készítéshez szükséges nyersanyagot) hozzak, melyeknek (ti. az emlékművek) készítését az ottani sűrű üledékes kőzetből megparancsolta Herisef, Herakleopolisz ura (a Fajûm-oázis bejáratánál elhelyezkedő Héراكleopolisz város főistene) számára és Khakauré (III. Szeszosztrisz király trónneve, uralkodott Kr. e. 1872/71 – 1853/52) életéért, aki Alsó és Felső Egyiptom királya – éljen örökké.¹ Ezekkel a szavakkal írja le Khui munkavezető, hogy miért került erre a civilizációtól messze eső vidékre, ahol akkortájt talán még több víz akadt, mint napjainkban, de barátságosnak akkor sem volt nevezhető. Más itt talált feliratokon az olvasható, hogy a hivatalnok békésen visszatért nagyszámú kíséretével a Nílus-völgybe, anélkül, hogy „akár egyetlen ember is odaveszett volna, hogy valaki szomjazott volna, hogy bárki is a veszély pillanatát élte volna meg. Az egész csapat épségben lejtött.”² Amenemhat hivatalnok tehát igyekezett hangsúlyozni, hogy a viszontagságos út ellenére mindenki épségben visszatért a civilizációba. A kiküldött hivatalnok az egyiptomi Keleti Sivatag viszonylag sok feliratában számol be röviden feladatáról, amely nemcsak a Wádi Hammâmâtot érintette, hanem más helyeket is, ahol az ókorban a kőzetek mellett érceket, aranyat és ásványokat kerestek. A rejtett helyen sziklába vésett feliraton a kapott feladat rövid megemlézése mellett büszkén öröközték meg dicsőségüket. Ők a király megbízásából indultak a kősvatagba; mi a feliratok felkutatása céljából három-négyezer évvel később kértük az engedélyt, hogy Bir Miniht, a Keleti Sivatag eddig nem kutatott helyét felkereshessük.

Az expedíció gondolata 1994-ben született meg, amikor a müncheni egyetem egyiptológiai intézetének vendégprofesszoraként találkoztam egy házaspárral, akik évek óta aranybányákat kutattak a Keleti Sivatagban. Ők, bár személyesen még nem keresték fel Bir Miniht (a név jelentése „édes kút”), azokból a feliratokból szereztek tudomást a hely létéről, amelyeket 1902-ben az angol régész-egyiptológus, Frederick Green látott és 1909-ben közölt.³ Mivel feltehető volt, hogy ez a közlemény már nem felel meg a modern igényeknek, jó ötletnek látszott feltárni a lelőhelyet. Az expedíció előkészítése végett rövid látogatást tettem Mohammad Saghirnál, a felső egyiptomi Régészeti Felügyelet Igazgatójánál a helyszín gyors megtekintését kérve. Eleinte hűvösen elutasította kérésemet, de amikor felkészültségemet látta, megesett a szíve és lelkesedni kezdett a sivatagért: megígérte, hogy kérényemet támogatni fogja a Régészeti Hivatal Legfelsőbb Bizottsága előtt.

Az első expedíció idején került csak sor arra, amit két évvel azelőtt szerettem volna megtenni: a helyszín megtekintésére. Az expedíció során felmértük, hogy a meglévő anyag sokkal nagyobb, mint amekkorának képeztük, de meggyőződünk arról is, hogy felkészültségünk elegendő ahhoz, hogy az anyagot dokumentálni és közölni tudjuk.

Egy sivatagi expedíció megszervezése hatalmas feladatot és felelősséget jelent. A vezető fő feladata az, hogy megszabja a kutatási területet és felügyelje a kutatás végrehajtását, de ezen kívül sok emberi problémával is törődnie kell, s ebből nem kevés akadt az évek során. Bir Minihben különféle szakmai feladatokat kellett, illetve kell még most is megoldanunk: a már ismertté vált sziklafeliratok, valamint az eddig ismeretlen sziklarajzok, a település, a sírok és az őskori kőeszközök dokumentálását, megbízható régészeti térkép készítését, valamint a terület geológiájának kutatását.

Vadszamár, valószínűleg dinasztikus periódus

Szenebenisza felirata, valószínűleg Középbirodalom

A különböző feladatok megoldására eleinte egyiptológus-, építész- és régészhallgatókat, később földmérőket, valamint geológusokat is magammal vittem. A sivatagban való együttlét általában jól sikerült, mindenki lelkesen vett részt a közös munkákban. Csak példaként említem, hogy főzni is kellett, sőt az egyiptomi kísérők étellel-itallal való ellátása is szerződéses kötelességeinkhez tartozott. A szezon végén mindenestre egyiptomi kísérőink – az inspektor, a különféle rendőrök változó tömege és a sofőrök, akik közül néhányan többször is kísérték bennünket – elégedetten, az őszinte vizontlátás kívánságával búcsúztak el tőlünk. A sivatagi életkörülmények néhány óvintézkedést is előírtak – *cave serpentem et scorpionem*. Több mérges kígyóval, viszont csak egy kellemetlen skorpióval találkoztunk; az utóbbit valószínűleg gyümölcsös vagy zöldséges ládával együtt Qena város piacáról hozhattunk a sivatagba.

Elsőként a sziklafeliratok csoportja került figyelmünk középpontjába. A feliratok a kút körül csoportosulnak, ahol napjainkban a sivatagban élő beduinok tevé- és kecskenyájakat itatják. Green legfeljebb két-három napig tartózkodhatott a helyszínen, és rövid tartózkodása során nem tudta az egész területet bejárni, s így a sziklafeliratokat, valamint a sziklarajzokat rendszeresen dokumentálni. Tevékenységét így a feliratokra összpontosította, de egy-egy félmondatban megemlítette a rajzokat, sőt a „rúmi”, azaz római romokat is, mely jelzővel a beduinok mindazt jelölik, ami régiebb a törzs közös emlékezeténél. Green egy tucatnál valamivel több feliratot közölt; mi hatvanöt feliratot találtunk a számunkra kijelölt közel két négyzetkilométerhez képest viszonylag kis területen, a kút körül.

Az anyaggal kapcsolatban kisebb fajta vitát keltett, amikor hozzáértő körökben állítottam, hogy az általunk vizsgált feliratok a gránit felületébe vannak karcolva vagy vésve. Kollégám ellenérvként azt hozta fel, hogy gránit masszívumban nem lehet kút, hanem csak homokkőben, s a feliratokat is az általában a kutak körül található homokkőbe vésték. A kőzet geomorfológiai megjelenése azonban ellentmond az állításnak: a kőzet a jellegzetes „lisztes zsák”-formációt mutatja, ami csak a gránit esetében megfigyelhető. Fényképeink és a kőminták egyértelműen mellettünk szóltak. Az egyiptomiak a kút körüli gránitban előforduló kvarc telérekkel nyerték azt a

kőzetet, amely ugyanolyan kemény, mint a gránit, s amelynek segítségével karcolták be nagy nehezen a feliratokat. A feliratok a vésési nehézségeknél megfelelően csupán kulcsfontosságú tényeket tartalmaznak: a hivatalnok címét és a nevét.⁴ Ritka eset volt, hogy ehhez az írónak még a dátumot is hozzáfűzte, de az is, ha a negyedik dinasztia idején viszonylag gyakran a király nevét megörökítették, ilyen esetekben jelző és dátum nélkül. A bir minih feliratok között ezért kivételes az olyan, mint a Wâdi Hammâmâtban talált.

A hivatalnok, akit a fáraókor közgazgatás a sivatagba küldött, valószínűleg más hasonló helyen is dolgozott expedícióvezetőként. Annak a gránit platónak az északi végéről, amely Alsó-Núbiától a Mons Claudianus hegyig hozzávetőlegesen 500 km-en terül el, eddig három-négy olyan nagyobb lelőhelyről van tudomásunk, ahol nagyobb számban örökítettek meg feliratokat. Így a Wâdi Hammâmât, a Wâdi Minih, a Bir Minih, valamint a Wâdi Hilâl feliratai fontos összehasonlítási alapot nyújtanak. Az isteni pecsétőr cím – amely gyakorlatilag az expedíció vezetőjét jelenti – túl gyakran fordul elő ahhoz, hogy a személyeket, még ha azonos nevet viselnek is, azonosítani tudjuk. Ráadásul ugyanazon hivatalnok különböző címekkel is megjelenhet egy területen attól függően, hogy hol tart hivatalnoki pályáját. Másfelől viszont az expedíció vezetésére alkalmas személyek száma nem volt olyan nagy, hogy a két-három millióra becsülhető egyiptomi lakosságban túl sok alkalmas ember akadt volna. Ez a szociológiai nézőpont valószínűvé teszi, hogy abban az esetben, amikor a feliratok kora azonosnak látszik, kellő óvatossággal azonosíthatjuk a két helyen előforduló személyt. Bir Minih feliratainak érdekessége éppen azok szociológiai horizontja. A kutató az olvasási nehézségeken túljutva kísérletet tehet arra, hogy néhány jelenség – például több egymást követő sorban és több helyen előforduló azonos személy – szociológiai hátterét felderítse.

Az anyag másik nagy csoportja, a sziklarajzok⁵, teljesen ismeretlen volt számunkra, kivéve azt a félmondatot, amelyben Green két elefántábrázolást említ. Az általa elefántnak tartott két rajzot megtaláltuk, de csak az egyik látszik biztosan elefántábrázolásnak. Az eddigi adatok alapján összességében tíz elefántábrázolást tartunk nyilván. Eszerint a rajzok elkészülte idején elefánt élt a területen, ami meghatározza az

Elefánt balra, bölény jobbra, valószínűleg 5. évezred vége – 4. évezred eleje

ábrázolások korát. Tudjuk, hogy a dinasztikus Egyiptom kezdetén a Nílus-völgyben már nem voltak vadon élő elefántok. A hierakónopoliszi feltárás során régészek elefántmaradványokat is találtak az egyik sírban.⁶ A többi tárgy alapján a sírt viszonylag biztosan a Naqada első szakasz második felére, azaz Kr. e. 3700 körülre datálhatjuk. Mivel naponta egy felnőtt elefánt közel 400 kilogramm lombot fogyaszt, az ábrázolások idején Bir Minih térségének olyan klimatikus viszonyokkal kellett rendelkeznie, amelyek megfelelő növényzetet, s így elegendő táplálékot nyújtottak az állatok számára. Néhány klimatológus azt állítja, hogy Kr. e. 3600 körül a terület annyira kiszáradt,⁷ hogy a nagytestű állatoknak nem maradt élettere; mások viszont 6000 és 2500 között kisebb esős periódussal számolnak. Mindebből arra következtethetünk, hogy az ábrázolások a 3600-os dátum előtt keletkeztek.⁸

Núbiában is ismerték az elefántot, és jellegzetes módon ábrázolták.⁹ Ehhez az ábrázolási módhoz kapcsolódik a Wadi Minihben található elefánt, amelynek füle denevér- vagy egérfültre emlékeztetve függőlegesen nő ki a fejből, s hátvonala észrevehetően lejt a farok felé. (Egy kutató állítása szerint itt hiénáról van szó, ám az állat ormánya összetéveszthetetlen.) A másik elefántot sokkal jellegzetesebben rajzolták le, ahogyan ezt az észak-afrikai sziklarajz-művészet is bizonyítja.¹⁰ A realiztikusnak nevezhető ábrázolási mód időbeli elhelyezése becslés alapján történt, míg a núbiai párhuzam részben ¹⁴C vizsgálatokkal viszonylag jól datálható.¹¹ A hasonló bir minih-i ábrázolás tehát az ötödik évezredre és a negyedik évezred első felére tehető (hacsak nem fogadjuk el Wendorf datálását, aki szerint az ábra a késői paleolit korban keletkezett¹²). Az elefánt valószínűleg tovább élt az alsó- és felső-núbiai szavannákon, akárcsak egyik kisebb fajtája, az erdei elefánt a szír lígetekben, ahol III. Thotmesz 33. uralkodási évében (Kr. e. 1446/45) vadászott rájuk.¹³

Közel 400 sziklarajzot dokumentáltunk, amelyeknek jelenleg az értékelése folyik. A legnagyobb számban a hegyi kecske fordul elő a rajzokon, egyedül a vadonban ábrázolva vagy vadászat-jeleneteken.¹⁴ (A beduinok az állatot „abu qurún”-nak, azaz a „szarvak atyjá”-nak nevezik; abu qurúnt mi is

sűrűn kiabáltunk, új és új ábrázolásokra bukkanva.) Az állat eredményesen tudott védekezni a sziklás területen, ahol az ember sokkal hátrányosabb helyzetben van; hosszú, hátrafelé görbülő szarva, amelyet az őskori művész néha túlhangsúlyoz, félelmetes fegyverré is válhatott. Az ábrázolók olykor az állatok eltérő súlyát is érzékeltették, olyan finom különbségekre azonban nem térhettek ki, mint amilyeneket a nyugati Szaharában talált ábrák mutatnak.¹⁵ Valamivel feljebb viszont, a núbiai homokkőben az adottságok megváltoztak; az ott lévő rajzok inkább a nyugati Szaharában talált képekhez állnak közelebb.

Egy további csoportot a szarvasmarha-ábrázolások jelentenek. Ezekkel kapcsolatban felmerült a kérdés, hogy vadon élő vagy háziasított állatokat látunk-e az ábrákon. A szarvasmarhák általában csapatban jelennek meg a sziklarajzokon. Többször előfordul, hogy egy nagy állat mellett

egy kicsi áll, de az ábrázolás rendelkezésre álló eszközei miatt az állatok neme nem mindig felismerhető. A Szaharában talált ábrázolások, akárcsak a francia Chauvet-barlang festményei, aprólékosan visszaadják az állat jellemzőit,¹⁶ Bir Minih rajzain azonban a művészeknek be kellett érniük egy-egy vonással vagy pöttyel. Az egyik feltételezett bika például egyszerűen egy monumentális állat, ábrázolási módja a paleolit korból ismert hatalmas testű vadbivalyét követi.¹⁷ A Green felfedezte másik elefánt viszonylag kidolgozott ábrázolási módja miatt inkább bölényt ábrázolhat,¹⁸ míg egy kevés vonallal tökéletesen jellemzett szarvasmarha-csoport inkább egy nyáját jelöl. Az utóbbi ábrához viszonylag biztos párhuzam a núbiai C csoport szarvasmarha-ábrázolásai között található.¹⁹ A C csoport kulturális egységként pontosabban elhelyezhető az Óbirodalomtól a 18. dinasztia első fázisáig tartó időszakban.²⁰ Ez még mindig egy hét évszázadot átfogó periódus, de a Bir Minihben talált anyag kapcsán nem ez a fontos, hanem az, hogy az ábrát egyáltalán történetileg rögzíteni tudjuk egy bizonyos kultúrához. Ez a kultúra Bir Minih térségén kívül virágzott, ide csak kisugárzott. Nem állíthatjuk, hogy a Keleti Sivatagban sajátos kultúra fejlődött volna ki, de azt igen, hogy a térség változó kulturális hatásnak volt kitéve. A feliratok óvatos értékelése alapján úgy tűnik, hogy az egyiptomi hatóság is csak megszokással érvényesült.

A feladat így annak meghatározása, hogy mikorra tehető a szóban forgó ábrázolás a C csoport virágzása idején belül. Ehhez első lépésként feltételezhetjük, hogy e stílust megvalósítani csak egy núbiai ember volt képes. Így az ábrázolás kizárólag Egyiptom meggyengülésének idejére, azaz az ún. Második Átmeneti Kor második felére tehető, amikor Egyiptom északi része az idegen hükszosz uralkodók kezében volt, míg dél felől a núbiai Kerma állam és azzal együtt a C csoport hatása érvényesült. Erre van írásos forrás is (igaz, ez egyiptomi forrás és ennek megfelelően részrehajló), amelyből arról értesülünk, hogy a hükszosz király a Szaharán keresztül kapcsolatot tartott a kermai fejedelemmel. Az egyiptomiak el tudták fogni a hükszosz király üzenetét, amelyben az felszólítja a kermai fejedelmet, hogy dél felől támadja meg Egyiptomot.²¹

Erre a célra tökéletes kiindulási pontnak számíthatott Bir Minih, ahol mindmáig található víz.

A képen viszont nemcsak szarvasmarha jelenik meg, hanem a dromedár is, amely akkoriban tudásunk szerint Egyiptomban ismeretlen volt. A núbiai Szajála lelőhelyen azonban tevecsontot találtak az osztrák kollégák (mivel a teve akkortájt még nem volt megszelídítve, a predinasztikus idők óta ismert vad tevéről van szó²²). Ez a másik szál az ábrát szintén Alsó-Núbiához köti, alátámasztva így az ideiglenes kulturális függést. Az egyik elefánt, amelyről megállapítottuk, hogy ábrázolási módja elüt a többi ábrázolástól, ugyanezt a feltevést sugallja.

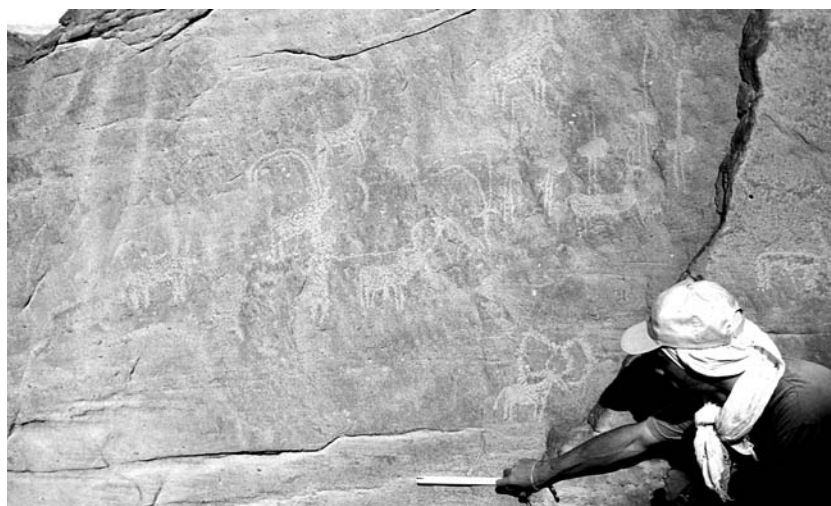
Egyértelmű azon rajzok kronológiai elhelyezése, amelyeken emberek lovagolnak teve vagy ló hátán: mindkét állatot csupán a görög-római korszaktól kezdve alkalmazták lovaglásra az egyiptomiak. Így ha az állat egyedül jelenik meg, a teve esetében csak a vadtevére lehet gondolni. A vadló, ellenében a Chauvet-barlangban látható rajzokkal,²³ nem fordul elő Bir Minihben, csak vadszamár, jellegzetes fülekkel. Érdekes egy Abu Simbel mellett talált rajz, amelyen egy kis embert látunk, aki elefánt farkát fogja, és úgy tesz, mintha a jobb kezével lándzsát vagy hasonlót akarna az elefántba döfni. Ilyen tömzsi ember a bir minih anyagban is előfordul, de ez az anyag kronológiáját csak hozzávetőlegesen befolyásolhatja, mert az elefánt Alsó-Núbiában még Egyiptom dinasztikus korszakában is feltételezhető.²⁴ Bir Minihben sem a tevének vagy lovonnal nyargaló ember jelenti az első emberábrázolást, hanem ilyen már a predinasztikus rajzokon is előfordul. Igaz, más lelőhelyekkel összehasonlítva kisebb számban; viszont a Chauvet-barlang tisztán paleolitik (azaz valamikor 12 000 és 10 000 között készült) festményei egyetlenegy embert sem mutatnak. Bir Minihben az embereket gyakran olyan hajóban ábrázolják, amelynek típusa a Nílus-völgyi festett kerámia szerint 3500 és 3200 közé tehető.²⁵

A hajók, melyek nagysága teljesen bizonytalan, feltornyosuló díszített orrokkal rendelkeznek, melyek a Nagada II vázáin láthatókkal egyeznek.²⁶ Winkler elsőként rendszerezte a különböző hajótípusokat, tipologizálása kis korrekcióval még mindig érvényes.²⁷ Bir Minihben az ún. sarlóhajó, az orrán és tatján visszahajlított sarlóhajó, valamint a négyszögletes hajó fordul elő. Az egyik négyszögletes hajóban három magas,

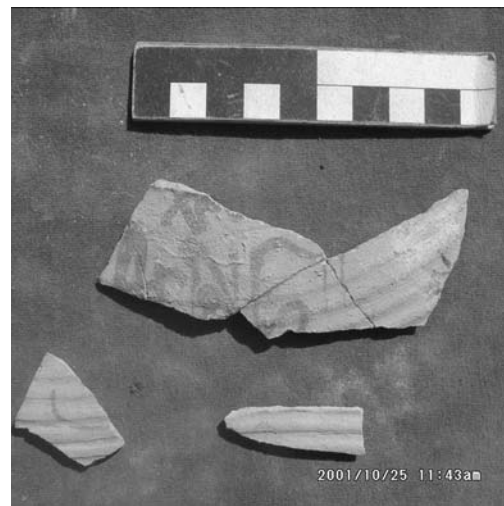
tollas ember áll, akikben Winkler a nagy angol régész, Sir Flinders Petrie ötletéből kiindulva egy bevándorló nép képviselőit látja.²⁸ A későbbi kutatás ezt a nézetet megcáfolta, mert a tollas ember származása, nem egyiptomi jellege egyáltalán nem egyértelmű.²⁹ A kutató nemcsak a tollas embert sorolta a „tollas ember” népcsoporthoz, ehhez viszont más, általa meg nem nevezett kritériumra is szükség volna. A „tollas ember” csoportként való azonosítása ezért megkérdőjelezhető. Tollas fejdíszrel találkozunk – még a dinasztikus korban is – a núbiaiaknál, a líbiaiaknál, s az első dinasztiai Dewen király is egy tollas emberre sújt. A tollas emberek íjjal és lasszóval vadásznak elefántra, zsiráfra, hegyi kecskére, antilopra, vadszamára, bölényre, struccra, vízilóra – ezek az állatok a víziló kivételével mind jelen vannak Bir Minih ábráin. Ehhez a csoporthoz kapcsol Winkler egy nagyon elvontan rajzolt táncoló emberalakot (nem derül ki, hogy nő vagy férfi), amelyet mi is megtaláltunk a völgy feletti mezőben. Mindezt figyelembe véve a „tollas ember” Bir Minihben is előfordult az ötödik évezred második felétől a negyedik évezred első feléig.

Az emberábrázolások között még egy különleges képre kell felhívni a figyelmet: egy állványon íjász áll, akinek testét és fegyvereit csupán vonalakkal jelzik, de tolla jól látható. Az állvány még nem szabványos, mint a dinasztikus időkben, de jól kivehető. A protodinasztikus korból ismert állványokon vagy jelvény fekszik, vagy isten áll. Onuriszra, a vadászistenre (neve „a távolít hozó”-t jelent³⁰) gondolhatnánk, de a jelentős időbeli távolság miatt az istenkép ekként való meghatározása elhamarkodott következtetésnek tűnik. Igaz, hogy Onurisz az archaikus korban a legfontosabb városnak, Thisznek a főistene volt, ez azonban csak az Óbirodalom végétől kimutatható. Az isten értelmező neve sem eredeti, az Óbirodalom korából azonban már ismerjük a személynevekből. Ezzel az istenábrázolással kapcsolatban tehát csak találgatásokba bocsátkozhatunk.

Más ábrákon az ember hosszú szarvú marha farkát fogja meg. Cervícek ezt a jelenetet egy másik értelmezővel ellentétben, aki az állattenyésztéssel összefüggő jelenetre gondol, a piramisszövegek 538. darabjával hozza összefüggésbe:³¹ „Vissza, szegényes hosszú szarvú! Fejed Hórusz kezében van, farkad Ízisz kezében van, Atum ujjai szarvaidon vannak.” Ízisz istennő megnevezése azonban egyértelműen ütközik az ábrázolással, hiszen a bir minih ábrán férfit látunk. A kutató

Különböző állatok egy falon, valószínűleg predinasztikus periódus

Írásos cserepek, valószínűleg 3–5. század

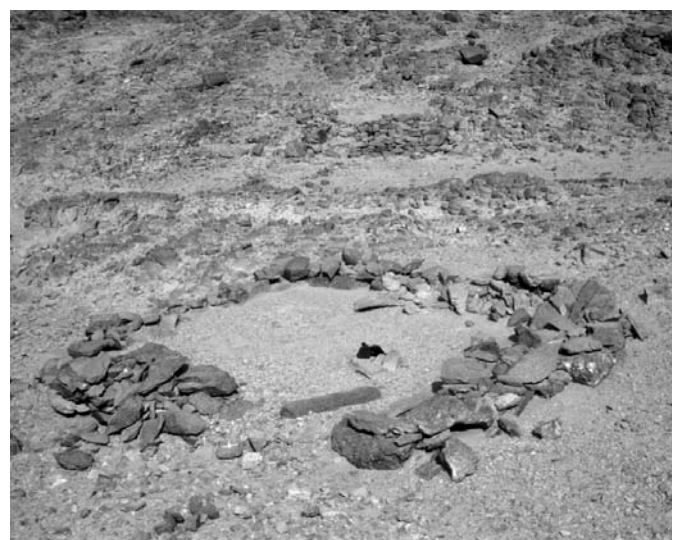
Keleti sivatagi kerámiatöredékek, valószínűleg 3–6. század

utal a C csoport és Keleti Sivatag sziklarajzaira is; ez utóbbiak közül két ábra tágabb környékünkön található,³² de ezekkel kapcsolatban sem lehet azt állítani, hogy nő az, aki a szarvasmarha farkát fogja. Bármilyen vonzó összefüggés lenne, ez esetben az értelmezés nem tűnik megalapozottnak.

A lelőhely jellegének megértése tovább bonyolódik, amikor a többi régészeti leletet is szemügyre vesszük. A völgyben és a kb. húsz méter magas sziklanyergyen fekvő építkezési maradványok egyszerű kőrákosoknak látszanak.³³ A falakat kisebb szikladarabokból rakták össze, mintha hiányzott volna a stabil fal építésének szándéka. Néhány fal még másfél méter magasságáig áll, a legtöbb fal felső rétegei hiányoznak, de a romos építmény mellett nincs annyi kő, amennyi szükséges lenne az eredeti magasság visszaállításához. Némelyik fal két párhuzamos rakásból áll, s a közöttük lévő rés törmelékkel van kitöltve.

Építmény három fülkével

Építmény iránykövel

A négyszögletes építményeknek általában egy ajtaja van, ablakoknak nincs nyoma. A három kis helyiségből álló ház a legnagyobb, de általában csak egy helyiségből állnak ezek az építmények. A nyílásoknak nincs egységes tájolása; a házak belseje alig ad helyet két fekvőhelynek. A bejárat mellett egyszer-kétszer tűzfülkét találtunk. A négyszögletes építmények mellett kerek struktúrák is megfigyelhetők, amelyekről az egyiptomi párhuzamok alapján sejteni lehet, hogy tárolók voltak.

A nyergen épített házakban a kevés homok eltávolítása során rendszerint egy égett rétegre bukkantunk, amely nem korlátozódik a ház területére, hanem a fal alatt húzódik a ház előtti térig.³⁴ Ez a jelenség csak nagyobb tűzzel magyarázható, amely a könnyű szerkezetű tető égéséből eredhetett. Az alacsonyok falakra elképzelésünk szerint az egykori lakosok fából és nagyméretű levelekből álló tetőt raktak, ahogyan ez a núbiai nomádoknál még ma is megfigyelhető. Valószínűleg ez volt az oka annak, hogy a házakon kívül egy közös tűzhelyet is berendeztek, ahol egy természetes sziklafülkébe rakták a tűzhelyet, s

előtte hosszabb árkot alakítottak ki, amelyben a hamut szétoszták.³⁵ Talán így védtek a tűztől a gyúlékony házrészeket.

A ház rekonstruált szerkezete arra enged következtetni, hogy a nomádok az építményeket ideiglenes szálláshelynek használták. A feltevést alátámasztják a szegényes leletek. A házakban alig találtunk kerámiát, és a házakon kívül talált kerámiatöredékek száma sem volt nagy. Amikor a Bir Minihbe vezető úton Dydimoinál, a római út melletti vízi állomásnál és erőd-nél megálltunk, megcsodálhattuk a két-háromszáz év alatt összegyűlt kerámia hatalmas mennyiségét. A Bir Minihben talált kerámia kivétel nélkül a késő római korra datálható, azaz a Kr. u. 4–6. századra. Helyi készítésű kerámiát nem találtunk, minden itteni kerámia a Római Birodalom különböző részeiről került ide. A legközelebbi gyártási hely a Nílus-völgy, de Kilikiából is

hoztak ide amforákat. A Nílus-völgyi kerámia mellett ún. keleti sivatagi kerámiát (EDW) is találtunk, amelynek jellegzetessége, hogy kézzel formázták az edényeket.³⁶ A kerámia a núbiai térséggel gyártott díszített kerámiával függ össze, amely a neolitikumtól hasonló bevéselt mintákat mutat,³⁷ kivitelezésben azonban különbözik a núbiai kerámiától.

Az építmények sora a völgy mindkét, enyhén emelkedő oldalán folytatódik. A két oldalt elválasztó sáv ideiglenes mederre emlékeztet. Az építménymaradványok ott nagyon szegényesek, a vonalak megtalálása nagy gyakorlatot igényelt. Korábban az egyik beduin figyelmeztetett minket, hogy ne sátorozzunk az általam kijelölt helyen, mert ha eső jönne, sátrainkat elmosná a víz. A 2004-es, utolsó szezonban beigazolódtott a figyelmeztetés. Megérkezésünk előtt két héttel – mesélték nekünk a beduinok – felhőszakadás volt, s az esővíz egy pillanat alatt megtöltötte a kút körüli medencét és a Wadi Miniht. Mi csak az eső nyomait láttuk:

a kút körüli medencében a víz másfél méterrel megemelkedett, a táborunk melletti murvás talajból pedig kihajtottak a növények.

Az egyik mellékvölgy feletti magaslaton egy rejtélyes együttest találtak az építészek. Négy építmény látható itt, amelyek egy virtuális négyzet sarkaiban állnak. Az északi sarkon lévő építmény struktúrája feltűnő, mivel a fáraókorai kisebb szentély formáját tükrözi, de olyan méretben, hogy az építmény inkább modellnek tűnik. A külső mérete 2,6 méter, a falvastagság 0,35 méter, a belső tényleges méret tehát 1,90 x 1,90 méter. Északkelet felé három miniatűr fülke található, a külső fülkék szélessége 0,40 méter, a középső viszont csak 0,35 méter. Az előttük lévő folyosóba ember aligha tudna belépni. Ismeretes, hogy középbirdalmi kis szentélyek valóban rendkívül kicsik voltak.

Leletet nem találtunk a szentélyben, mintha kisöportétek volna. Innen körülbelül 13-14 méterre délkeletre egyszerűbben rakott építményt találunk, melynek falmagassága csupán 0,15 – 0,25 métert tesz ki, a falvastagsága szintén 0,35 m. A be-

Szépen rakott tumulusz, valószínűleg 4–6. század

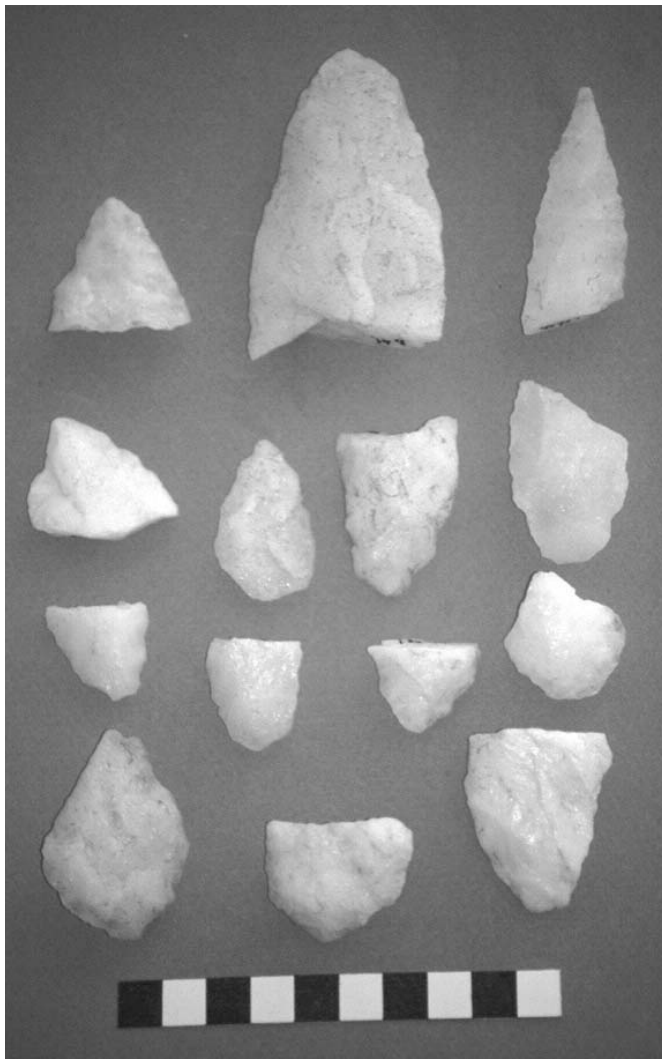
járat dél felé nyílik. Közvetlenül a bejárat után egy kb. fél méteres keskeny kődarabot illesztettek a talajba élével felfelé, amely pontosan délről északra tájol. Hasonló építményt talált Wendorf és Schild a saharai Nabta Playa térségben.³⁸ Bár az struktúrájában eltér a bir minih építménytől, a kődarab(ok) tájolása mindkét helyen azonos. Ennek alapján joggal következtethetünk Bir Minih esetében is csillagászati összefüggésre, amint ezt Wendorf és Schild tették.

További régészeti leletcsoportot jelentenek a tumuluszok, azaz a halomsírok. A nyergen lévő településtől északi irányba indulva találjuk az első nagyobb együttest, amely a hegyoldal alkalmas részein fekszik, majd a hegygerincen túl annak a völgynek az oldalán folytatódik, amely a kúttól észak felé indul. Ezen kívül található egy kisebb csoport a nyergen lévő településnek a kút felé terjedő részén, valamint elvéve néhány darab a völgy déli oldalának fennsíkján. A legtöbb tumulusz alig felismerhető, de vannak teljesen épnek látszó is. A közlelbi vizsgálat során rá kellett ébrednünk, hogy még e magányos helyen is minden tumuluszt kiraboltak, s így alig akad egy-egy lelet.

A tumuluszok struktúrája nem egységes. Mint a házaknál, a többségük egyetlen cellából áll, kevés esetben találunk két egymást követő cellát, és csak ritka esetben hármat. A tumuluszok külseje szintén változatos. A legszebb tumuluszokat egy szépen rakott körfal veszi körül, amely enyhén a középpont felé hajlik, s amelyhez hosszú, vékonyabb kődarabok dőlnek; a belsejükben a sírkamra, illetve ritkábban még egy-két mellékkamra, nagyobb kődarabokból épült, s a körfal és a kamra közötti üreget durva törmelékkel töltötték ki. Néhány tumulusznak van egy kődarabból képzett nyúlványa is. Ilyen építkezési formát a Szaharából ismerünk.³⁹ Az ott meglévő formák csillagászati összefüggésre utalnak. Faleschini ennél északabbra ún. szoláris sírokat fedezett fel,⁴⁰ amelyek kelet felé, a líbiai területre terjeszkednek. Szintén Algériából biztosan a halotti kultuszhoz köthető nyelves tumulusz is ismert.⁴¹ Az egyszerű alakú tumuluszok a Szaharában és a Keleti Sivatagban egyaránt megfigyelhetők; ezek lényegében egy

Paleolitikum műhely

Kvarceszközök, valószínűleg Alsó Paleolitikum

homokbuckából állnak, amely körül köveket raktak, közepét viszont nyitva hagyták.⁴² Bir Minihben ez a forma csaknem teljesen uralkodó. Emellett a sziklához épített tumuluszok Bir Minihben olyan rendetlenséget mutatnak, amely helyenként a nyugati Szaharában is megfigyelhető.⁴³ A szaharai formák a középső holocénre, azaz a Kr. e. 4. évezredre datálhatók. A szépen kialakított tumuluszokat viszont a kutatás a blemmiekhöz csatolja, akik a késő római korban részben a Keleti Sivatag felett uralkodtak.⁴⁴

Bár elvéve egy-egy kőeszközt is találtunk, az őskori leletek kiaknázása akkor került az expedíció látóhatárába, amikor egyik régészünk egy kisebb felderítő útról a hírrel tért vissza, hogy nagy őskori lelőhelyet talált. Az utolsó két szezonban ezt a feladatot nagyjából be is tudtuk fejezni, úgyhogy elegendő anyag áll kiértékelésre az őskoros régészünk rendelkezésére. A hely adottságának megfelelően csak a felszínen, két nagy mezőn és egy kőfülkében gyűjtött anyag⁴⁵ tipológiája és technológiája szerint három jellegzetes csoportra oszlik.⁴⁶ Kis számban kerültek elő núbiai homokkőből készült bifaciális (két oldalról kialakított) kaparók és szakócák. A helyre jellemző, szintén núbiai homokkőből készült Levallois típusú szilánk-, illetve pengeiparra bukkantak nagyobb számban. A harmadik csoport kvarcból készült bifaciális, felszínen meg-

munkált levélhegyekből és kaparókból áll. A meglepő az, hogy ez az ipar messzire esik a Nílus-völgytől; igaz, az azonos szélességi fokon fekvő Luxor térségében hasonló helyzettel találkozunk, vagyis hogy a paleolit ipar a völgyet határoló hegyek teraszain található.

A sajátos egyiptomi körülmények nem teszik lehetővé egyértelmű kronológia felállítását. Figyelembe kell vennünk azt a tényezőt, hogy 12 000 évvel ezelőtt a Nílus-völgy a magas árvízszint miatt csak ideiglenesen volt lakható. A helyzet talán változott 10 000 évvel ezelőtt, amikortól a Nílus-völgyben az első állandó táborhelyek kimutathatók, de ezek is ideiglenesnek tűnnek csupán. A Keleti Sivatagban hasonló letelepülési folyamatot tételezhetünk fel, amit mi most a 2004-es évad után megerősíthetünk. Az őskori ember a 30–40 méterrel a völgy felett lévő magaslaton védve volt a víztől és a nagytestű vadállatoktól. A lelet adottságából kifolyólag (vagyis hogy csak a felületen található anyagra szorítkoztunk) a helyszínre szabott relatív kronológia nem állítható fel. Pillanatnyilag annyi állapítható meg, hogy a tipológia alapján az anyag zömét a középső paleolitikumra, illetve a felső paleolitikum kezdetére kell datálnunk. Erre párhuzamot találunk a Nílus-völgyi anyagban.⁴⁷ A lelőhely egészére nézve az őskori lelet-együttes egyfelől megnehezíti a hely történeti összefüggésekbe helyezését, mivel látszólag minden egyes csoport külön életet élt, másfelől horizontunkat a paleolitikumig visszamenőleg tángítja, alátámasztva ezzel azt az általános feltevést, hogy a sivatagi helyzet csak a negyedik évezred derekán állt be.

A régészet alapfeladatai közé tartozik, hogy a régész a lelőhelyét be tudja mérni. Mivel a bir minih koncesszióknak nagy területre terjedt ki, és megbízható térképpel nem rendelkezünk, földmérőket vittem ki, hogy készítsenek egy megbízható térképet, amelyen feltüntethetjük a különböző lelőhelyeket.⁴⁸ Koncesszióknak központjában egy ötször öt méteres hálózatot mértek ki, amely elég sűrű ahhoz, hogy a szórványlelet helyét is biztonsággal be tudjuk jelölni.

Az egyiptomi feliratok alapján arra lehet következtetni, hogy a királyi közigazgatás erre a helyre is expedíciókat küldött. Wadi Hammámát elsősorban kőbánya volt, amelynek tevékenységéről viszonylag sok felirat tanúskodik. A Wadi Hammámát mellékkatlanban viszont már aranybánya volt található. Aranyat a Bir Minihtől délebbre eső területen is kerestek az egyiptomiak, vagy kerestettek a núbiaiakkal. (Núbia Egyiptom számára az arany országa volt, amelynek legjelentősebb hozománya az arany volt.) A kutatás mai állása szerint⁴⁹ az aranybányászat a predinasztikus korban kezdődött, eddig öt ismert helyen, majd az Óbirodalom és Középbirodalom idején bővült, amikor 19 helyen kerestek aranyat, valódi csúcspontját pedig az Újbirodalom idején érte el 53 ismert bányával. Bir Minih hiányzik a felsorolásból, mert a listát összeállító kutatók oda nem jutottak el. A közleményhez azonban olyan fotót csatoltak, amelyen a kvarc telérből nyert szétvert darabok mezőt képeznek, s ennek aranszínű csillámlása messzire fénylik, amire mi már a 2004-es előtti szezonokban is felfigyeltünk. A Budapesti Műegyetemmel korábban kötött szerződés keretében végül magunkkal tudtunk vinni két geológust. Így megállapítható, hogy egyéb ásványok mellett arany is található Bir Minihben, úgyhogy valószínűleg – ha minden bizonyíték együtt lesz – ezt a helyet is fel kell vennünk az egyiptomi bányászat helyszínei közé.

JEGYZETEK

- 1 Couyat, J. – Montet, P., *Les inscriptions hiéroglyphiques et hiératiques du Ouâdi Hammâmât* (Mém. Membr. IFAO 34), Le Caire, 1912, 47. sz. felirat 3–7. sor.
- 2 Couyat, J. – Montet, P., *Les inscriptions hiéroglyphiques...*, 87. sz. felirat 8–10 sor.
- 3 Green, F. W., „Notes on Some Inscriptions in the Etbai District”: *BSBA* June 9 (1909) 247–254.
- 4 Az adatokat Almásy Adrienn és Kiss Enikő közölték velem.
- 5 Az adatokat Dr. Farkas Attila Márton és Horváth Zoltán közölték velem.
- 6 Adams, B., „Discovery of a Predynastic Elephant Burial at Hierakonpolis, Egypt”: *Archaeology International* 2 (1998/99) 46–50.
- 7 Butzer, K. W., *Studien zum vor- und frühgeschichtlichen Landschaftswandel der Sahara II.* (AbhMainz 1959/2), Mainz, 1959, 389–410.
- 8 Gautier, A. – Schild, R. – Wendorf, F. – Stafford Jr, T. W., „One Elephant Doesn't Make a Savanna. Palaeoecological significance of *Loxodonta africana* in the Holocene Sahara”: *Sahara* 6 (1994) 7–20, az elefánt itteni jelenlétét a paleolit korszakba datálják, illetve tagadják, hogy Egyiptomban élt volna elefánt a neolitik korban.
- 9 Hellström, P. – Langballe, H., *The Rock Drawings* (SJE 1), Scandinavian University Books, 1970, Corpus G.
- 10 Coulson, D. – Campbell, A., *African Rock Art*, New York, 2001, Fig. 210, Elephantiné szigetén őrzött elefántábrázolást tettek közé, amelyet Abu Simbel környékén a Nílus mentén találtak meg. Ezt az ábrát az ún. Bubalus periódusba datálják, amely szerintük a Kr. e. 10–6. évezredre tehető (lásd ugyanitt 156.).
- 11 Hellström, P. – Langballe, H., *The Rock Drawings*, 29. a Myers által feltárt hasonló ábrázolással kapcsolatos 14C vizsgálatra hivatkoznak, amely az akkortájt érvényes kalibráció szerint Kr. e. 4650-re esne. Elsőértékeléskor az ábrát fiatalabbnak gondoltuk, amelynek azonban előrehaladott patinája ellentmondott.
- 12 Ez viszont visszadatálná az ábrát a Kr. e. 8000 előtti korszakba.
- 13 Szöveg *Urkunden* IV 889–897.; fordítása *Urkunden* 1984, 310–313.
- 14 Vö. Coulson, D. – Campbell, A., *African Rock Art*, Fig. 223. Az ábra vadbirka-vadászatot mutat, amelyet a szerzők a Kr. e. 1. évezredbe datálnak. A juh erejét bizonyítja egyfelől az állat óriási teste, másfelől az, hogy három íjász lőrá, sőt három vadászkutyát is bevetnek. Bir Minih V mező egy álló vadászt, egy igen erős hegyi kecskét és egy vadászkutyát mutat.
- 15 Soleilhavoup, F., „Nouvelles stations rupestres a l'Ouest de l'Ahaggar”: *Sahara* 1 (1988) 49–71, Fig. 18–19. A Maliban található naturalista bekarcolt rajzokon a Bir Minihben található rajzokhoz képest mozgalmos életképeket látunk, vö. Dupuy, C., „L'art rupestre à gravures naturalistes de l'Adrar des Iforas (Mali)”: *Sahara* 11 (1999) 69–86.
- 16 Chauvet, J.-M. – Deschamps, E. B. – Hillaire, C., *Chauvet Cave. The Discovery of the World's Oldest Paintings*, Thames & Hudson, 2001, 53. tábla: két küzdőegyszarvú.
- 17 Chauvet, J.-M. – Deschamps, E. B. – Hillaire, C., *Chauvet Cave*, 92. ábra. A fényképét ld. Luft, U., „Sziklarajzok és feliratok I.”: *Élet és Tudomány* 54/18 (2000) 559–561, 8. ábra.
- 18 A szarv agyar is lehet, csak az állat jellegzetes fejformája és hátvonala eltér a másik elefánt ábrázolási módjától. Ennek ellenére teljesen azt a lehetőséget sem lehet kizárni, hogy az állat egy elrajzolt elefánt.
- 19 A fényképét lásd Luft, U., „Sziklarajzok és feliratok I.”, 5. ábra.
- 20 Bietak, M., „The C-Group and the Pan-Grave-Culture in Nubia”: T. Hägg (szerk.), *Nubian Culture – Past and Present*, Stockholm 1987, 113–128.
- 21 Habachi, L., *The Stela of Kamose* (ADAIK 8), Glückstadt, 1972.
- 22 Murray, J. D., „Early Camels in Egypt”: *Bulletin de l'Institut Fouad I. du Désert* 2/1 (1952).
- 23 Chauvet, J.-M. – Deschamps, E. B. – Hillaire, C., *Chauvet Cave*, 54. ábra.
- 24 Coulson és Campbell (*African Rock Art*) a tömzsi emberre hivatkozva a késői paleolit korba datálják az ábrázolást.
- 25 A Nagada-kerámia alapján először Petrie, W. M. F., *Corpus of Prehistoric Pottery and Palettes*, London, 1921, később Kaiser, W., „Zur inneren Chronologie der Naqadakultur”: *Archaeologia Geographica* 6 (1957) 69–77., állították össze az írás nélküli 4. évezred kronológiáját. Valamelyest eltérőkronológiát nyújt Adams, B., „Discovery of a Predynastic Elephant Burial”, 46–50.
- 26 Aksamit, J., „Representations of Boats in Predynastic Egypt”: *Fontes Archaeologici Posnaniensis* 32 (1981) 156–168., összefüggően tárgyalja ezt a csoportot; vö. Luft, U., „Sziklarajzok és feliratok II.”: *Élet és Tudomány* 55/19 (2000) 597.
- 27 Winkler, H. A., *Völker und Völkerbewegungen im vorgeschichtlichen Oberägypten im Lichte neuer Felsbilderfunde*, Stuttgart, 1937, 35–39., messzemenőkövetkezései azonban mára már elavultak.
- 28 Winkler, H. A., *Völker und Völkerbewegungen...*, 10–16.
- 29 Összefoglalóan Hoffman, M. A., *Egypt Before the Pharaohs*, London, 1984, 245–246.
- 30 Onurisz istenhez ld. Bonnet, H., *Lexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*, Berlin, 1952 (3. utánnomás: 2000), 545–547.
- 31 Cervícek, P., „Rock Art and the Ancient Egyptian Pyramid Texts”: *Sahara* 10 (1998) 110.
- 32 Cervícek, P., *Felsbilder des Nord-Etbai, Oberägyptens und Unternubiens* (Ergebnisse der Frobenius-Expeditionen 26), Wiesbaden, 1974, El-Kab állomás, 194. és 197. ábra.
- 33 Az adatokat Dr. Vasáros Zsolt, építészünk közölte velem.
- 34 A ¹⁴C vizsgálata szerint, amelyet a bécsi VERA laborban végeztek (sz.: VERA-3604), a faszén Kr. u. 250 és 440 közé datálható. Hálásan köszönöm Eva Wild professzorasszonynak kollegiális segítségét. A képet közli Luft, U., „A kőzet bűvöletében”: *Élet és Tudomány* 57/7 (2002), 205.
- 35 A fényképét lásd Luft, U., „A kőzet bűvöletében”, 205.
- 36 Barnard, H., Eastern Desert Ware. A first introduction, Sudan & Nubia 6 (2002) 53–57.
- 37 Fernández Martínez, V. M., „El primer poblamiento humano: cazadores y recolectoras en el valle del Nilo”: *Nubia. Los reinos del Nilo en Sudán* (katalógus), Madrid, 2003, 25–27.
- 38 Wendorf, F. – Schild, R., „Implications of Incipient Social Complexity in the Late Neolithic in the Egyptian Sahara”: R. Friedman (szerk.), *Egypt and Nubia. Gifts of the Desert*, The British Museum Press, 2002, 17., 4. ábra és 27. tábla.
- 39 Az Algéria déli csücskében fekvő Tameiaouine helységben G. Faleschini és G. Palmentola („Costruzioni «preislamiche» nel Sahara algerino meridionale”: *Sahara* 3 [1990] 106.) találták meg az építkezési formát.
- 40 Faleschini, G., „Le tombe solari”: *Sahara* 7 (1995) 109–112.
- 41 Camps, G., „Le chacal de Ti-n Affelfelen (Ahaggar, Algérie). Gravures rupestres en ensembles funéraires protohistoriques”: *Sahara* 9 (1997) 41.
- 42 Gauthier, Y. – Gauthier, C., „Orientation et distribution de divers types de monuments lithique du Messak et des régions voisines”: *Sahara* 11 (1999) 92., a líbiai Fezzánban.
- 43 Brooks, N. – Di Lernia, S. – Drake, N. – Raffin, M. – Savage, T., „The Geoarchaeology of Western Sahara. Preliminary Results of the First Anglo-Italian Expedition in the «Free Zone»”: *Sahara* 14 (2003) 72., 12. ábra.
- 44 Sadr, K. – Castiglione, A. – Castiglione, A. – Negro, G., „Archaeology in the Nubian Desert”: *Sahara* 6 (1994) 69–75.
- 45 Minden lelőhely a völgy feletti magaslaton található.
- 46 A terepen Marton Tibor mellett még Danyi József dokumentálta az anyagot; ezzel kapcsolatban az ő 2003-as előzetes jelentésükre hivatkozom.
- 47 Van Peer, Ph. – Vermeersch, P. M., *The Nubian Komplex and the Dispersal of Modern Humans in North Africa. Recent Research Into the Stone Age of North Africa*, Poznan, 2000, 54.
- 48 A szükséges információkat Szűcs László és Gregori Ákos közölték velem.
- 49 Klemm, D. A. – Klemm, R. – Murr, A., „Ancient Gold Mining in the Eastern Desert of Egypt and the Nubian Desert of Sudan, Egypt and Nubia”: Friedman, R. (szerk.), *Gifts of the Desert*, 1–3. ábra.
- 50 A szükséges információkat Dr. Kleb Béla és Dr. Török Ákos közölték velem.